

VII-VIII ASRLARDA ARAB XALIFALIGI ISTILOSIGA QARSHI KURASHDA SO'G'D VA UNING TA'SIRIDA BO'LGAN HUDUDLARDA IJTIMOY-SIYOSIY JARAYONLARI

Boymirzayev Ismoiljon Hasanovich

Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash instituti tadqiqotchisi,
Milliy tadqiqotlar universiteti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.16946024>

Annotatsiya

Panjikent hokimi Divashtinchning siyosiy jarayonga kirib kelishi. Uning ixshid unvonini ega bo'lmasligi. Sug'dga nisbatan Panjikent hokimining iqtisodiy jihatdan mustaqil faoliyat ish ko'rishi. Panjikentda sug'd namunasidagi kvadrat shakldagi tangalar chiqarilishi.

Kalit so'zlar: Divashtich, Panchikent, Kvadrat tangalar, Said Xarashiy, 712-yil, Chekin Chur Bilge, Abd ar-Rahmonю

Annotation

The entry of Divashtich, the ruler of Panjikent, into the political arena. His possession of power despite not holding the official title of "Ikhshid". The economic independence exercised by the ruler of Panjikent in relation to the Sogdian state. The issuance of square-shaped coins in Panjikent, modeled after the coinage traditions of Sogd..

Key words: Divashtich, Panjikent, square coins, Said Kharashi, year 712, Chekin Chur Bilge, Abd al-Rahman.

Аннотация

Вступление правителя Пенджикента Диваштича в политический процесс. Отсутствие у него титула "ихшид". Экономическая самостоятельность правителя Пенджикента по отношению к Согду. Выпуск в Пенджикенте квадратных монет по образцу согдийскихю

Ключевые слова: Диваштич, Пенджикент, квадратные монеты, Саид Хараший, 712 год, Чекин Чур Бильге, Абд ар-Рахман.

Agar siyosiy jihatdan Sug'dning markaziy hukumati Turk xoqonligiga bo'ysungan bo'lsa, iqtisodiy va boshqa masalalarda mustaqilligicha qoldi. So'g'd xoqon xazinasini katta miqdorda mablag' bilan ta'minlovchi hudud bo'lganligi sababli, boshqa boshqaruvning joriy etilishi xoqonlikni asosiy daromad manbalaridan biridan mahrum qilishi mumkin edi. Shu sababli, So'g'd markaziy hukumatining mustaqilligiga, o'z mavqeidan mohirona foydalanishiga alohida e'tibor qaratish lozim. Shunday qilib, So'g'd konfederatsiyasi Turk xoqonligining boshqa sub'ektlari bilan solishtirganda o'zining ichki mustaqilligini saqlab qolishga m0uvaffaq bo'ldi va shuning uchun turkiylar hukmronligining dastlabki davrida So'g'dning ichki hayotida sezilarli o'zgarishlar ro'y bermadi¹.

VI asrning 60-yillarida eftaliylar mag'lubiyatga uchragach, O'rta Osiyo ustidan hukmronlik qilgan dastlabki davrda Turk xoqonligi mahalliy davlatlarning ichki hayotiga aralashmagan va faqat o'lpon olish bilan chegaralangan. Turk xoqonligi to'g'ridan-to'g'ri Sosoniylar Eroniga chegaradosh bo'lganligi sababli, u yerdan potensial xavf paydo bo'lishi ehtimoli katta bo'lgan. Xoqonlik hukmronlik qilgan hududlarning eng boy qismi bo'lgan

¹ Маликов, А.М. Этнокультурные процессы в Согде в эпоху раннего средневековья: тюрко-согдийские взаимодействия // История материальной культуры Узбекистана (Далее — ИМКУ).— Ташкент: Фан, 2008.— № 36.— С. 128.

Sirdaryo va Amudaryo oralig'i tashqi bosqin xavfi ostida qoldi. Eftaliylarning O'rta Osiyoda o'z hokimiyatini tiklashga urinishlarini ham istisno etib bo'lmay edi. Shunga asoslanib, xoqonlik katta qo'shin saqlashga, o'lka viloyat va shahar hokimliklariga harbiy ishlardan yaxshi xabardor ishonchli shaxslarni tayinlashga hamda ular orqali davlatni boshqarish majbur bo'ldi².

VI oxiri VII asr o'rtalarida bo'lishiga qaramay, Sug'd konfederal davlat tuzilmasi sifatida Turk xoqonligiga qaram, o'ziga xos ichki boshqaruv tizimiga ega hisoblangan. Asrlar davomida shakllangan ma'muriy boshqaruv tizimi xoqonlik tomonidan jiddiy o'zgartirilmadi. Aksincha, bu tizimni xoqonlikdagi boshqaruv tizimiga moslashtirishga harakat qilgan turklar O'rta Osiyoning vassal hududlarida, jumladan, Sug'dda ma'muriy boshqaruvni sezilarli darajada yaxshiladilar³. U yerdagi ichki boshqaruv tartibi ham o'zgarmadi – tudunlar xoqon tomonidan tayinlangan yagona hokim bo'lib qolaverdi. Ayni paytda turklarning So'g'd boshqaruv tizimiga qo'shgan hissasini inkor etib bo'lmaydi. Afrasiyobdan topilgan devor rasmlari⁴, Panjikent⁵, shuningdek va boshqalar⁶ fikrimizni tasdiqlaydi.

Panjga egalik qilish ba'zi hollarda Sug'd markaziy hukumatidan ham, Turk xoqonligidan ham nisbiy muxtoriyatni ko'rsatdi. Buni Panjikentda olib borilgan qazishmalar paytida topilgan mingdan ortiq tangalar tasdiqlaydi, ularda Panjikent hukmdorlarining nomlari va unvonlari keltirilgan.

Numizmatik ma'lumotlarni o'rganish natijasida Panjikentda ayol hukmdorlar borligi aniqlandi⁷. Markaziy Osiyo tarixida davlat taxtini ayollar egallaganligi haqida dalillar mavjud, bu fakt Panjikentda ham sodir bo'lganiga shubha yo'q. Ammo bu ayol hukmdor kim? Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bu Devashtichning rafiqasi – malika Nandimanpan. Ixshid bo'lmagani uchun Devashtich pul zarb qilish huquqiga ega emas edi, shuning uchun u xotini malika Nandimanpan nomiga zarb qilingan. Panjikentda zarbxonaning mavjudligi iqtisodiy faoliyatda markazdan nisbiy mustaqillikdan dalolat beradi. Samarqanddan keyin Xitoy tangalari kabi kvadrat tangalar zarb qilish huquqi faqat Panjikentda bo'lganligi yuqoridagi misolga oydinlik kiritishi mumkin⁸. Tadqiqotchi Y.Yoqubov Zarafshon vodiysida joylashgan Parg'ar va Buttam aholi punktlari Samarqanddagi markaziy hokimiyatga to'g'ridan-to'g'ri bo'ysunmagan, ular Panjikentga hisobdor bo'lgan va faqat uning ruxsati bilan markazga bo'ysunganligi haqida ma'lumot beradi⁹. Balki bu fakt arablar Samarqandni 712-yilda egallaganidan keyin sodir bo'lgandir. Devashtichning Samarqand taxtiga da'volariga kelsak, uning qo'lida hukmdor Tarxunning ikki o'g'li bor edi va shu sababli u taxtga da'vogarlik qilishi mumkin bo'lgan.

² Бобоёров, Ф. Турк хоконлигининг Мовароуннахрдаги бошқарув тизими ҳақида // О'zbekiston tarixi. 2004.— № 4.— Б. 71–72.

³ Гойибов Б. С. Из истории арабских завоеваний в Согде: к биографии Деваштича, сына Йодахшитака // Вопросы исторической науки: материалы III Междунар. науч. конф. 2015. – С. 51-54.

⁴ Альбаум, Л.И. Живопись Афрасиаба.— Ташкент: Фан, 1975.— с. 109

⁵ Беленицкий, А.М. Монументальное искусство Пенджикента. Живопись скульптур.— М.: Искусство, 1973.— 65 с.

⁶ Мешкерес, В.А. Коропластика Согда.— Душанбе: Дониш, 1977.— 125 с.

⁷ Смирнова, О.И. Каталог монет с городища Пенджикент.— М.: Наука, 1963.— с. 12.

⁸ Смирнова, О.И. Материалы по сводному каталогу согдийских монет // Эпиграфика Востока (Далее — ЭВ).— М., 1952.— № 6.— с. 9–10.

⁹ Якубов, Ю. Паргар в VII–VIII веках нашей эры.— Душанбе: Дониш, 1979.— 216 с

712-yilda Samarqand bosib olingandan keyin bu yerda arablar hukmronligi o'rnatildi¹⁰. Oradan biroz vaqt o'tgach, 715-yilda Farg'onada Qutayba ibn Muslim o'ldirildi, bu esa So'g'dda xalifalik qudratining zaiflashishiga olib keldi. Natijada so'g'd hukmdorlari bilan aloqada bo'lgan va ayni paytda arablarning ko'rsatmalarini bajaruvchi shaxsga ehtiyoj tug'iladi. Shubhasiz, bu talablarga Devashtich qaramog'ida bo'lgan Tarxun o'g'illari javob berganlar. 712-yilgi "Samarqand shartnomasi"ga ko'ra, Gurak ixshid emas, balki afshin, ya'ni taxt vorisi sifatida tilga olinadi¹¹. Jumladan, *G'uzak ibn Ixshid Afshin as-Sag'd* tarzida qayd etiladi¹².

Sug'd hujjatlarida, jumladan, Mug' tog'i arxivida "afshin" unvoni uchramaydi. Ehtimol, arablar Gurakni shoh sifatida tan olmay, Devashtich bilan ziddiyatni keltirib chiqargandir. Tarxun vafotidan 9 yil o'tib uning o'g'illari arablarga nima uchun kerak edi? Birinchilardan I.Y.Krachkovskiy xalifalik hukmdorlari So'g'dda qo'g'irchoq hukumat tuzib, u orqali mintaqani boshqarmoqchi bo'lgan, degan taxminni ilgari suradi¹³. Mug' tog'idan Sug'd hujjatlarini nashr etish haqida gap bo'lmagan bir paytda bu fikrning ifodasi alohida ahamiyatga ega edi.

Tarxunning Devashtich qaramog'ida bo'lgan yosh o'g'illari hali davlatni mustaqil boshqara olmas edilar. Buni yaxshi tushungan Devashtich o'zini arablarga islomni qabul qilgan deb tanishtirib, taxtga da'vogarlik qiladi. 712-yilda Samarqandni egallab olgan arablar Gurakni hukmdor deb tan olmay, Devashtichni unga qarshi qo'ygan bo'lishi ham mumkin. Bu jarayon Qutayba vafotidan keyin yana kuchaydi. Quyidagi fakt bu muammoga oydinlik kiritishi mumkin. Said Xarashiy Abdurahmon ibn Subhni Devashtich faoliyatini nazorat qiluvchi mas'ul shaxs deb bilishiga qaramay, Devashtichning o'zi Said Xarashiy bilan shaxsan bog'lanishga intiladi. Buning uchun Nijitaka va ruhoniylar Kurchini Said Xarashiy qarorgohiga yuboradi. Bu nafaqat arablar bilan yaxshi munosabatlar o'rnatish, balki Tarxun o'g'illarining nomiga bo'lsa-da, taxtga da'volarini o'rnatish edi¹⁴.

Shu o'rinda Turk xoqonligiga tayangan Devashtichning So'g'dda hokimiyat tepasiga kelishini tezlashtirgan yana bir faktni keltirishimiz mumkin. Kursul boshchiligidagi turklar qo'shini qo'zg'olonchi Sug'dlarni qo'llab-quvvatlash uchun 720-yilda Samarqandga keladi. Arablar ular bilan jang qilishni istamay, tinchlik so'raydilar, buning uchun ular 40 ming dirham to'ladilar¹⁵. Bu vaqtda amir Abdurahmon boshchiligidagi qo'shinlar Musoyib ibn Bashir ar-Riyox isyonchilarni yengish uchun yuborildi. Ammo bu harakatlar natija bermadi va arablar Samarqand atrofidan chiqib ketishga majbur bo'ldilar. Samarqandni Qutayba ibn Muslim egallaganidan keyin va Said ibn Abdulaziz shaharga kelguniga qadar so'g'dliklar masjidni yoqib yuborib, o'z dinlariga qaytdilar. Keyinchalik buning uchun Said ibn Abdulaziz shafqatsizlarcha shahar egallab olingandan keyin qo'zg'olonchilardan o'ch oladi¹⁶. Aynan shu narsa Devashtichning "So'g'd podshosi, Samarqand hukmdori" sifatida taxtga chiqishidan keyin

¹⁰ Отахўжаев, А. Илк ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари.— Тошкент: ART-FLEX, 2010.— Б. 117.

¹¹ Kurat, A.N. Kuteybe bin Muslim'in Hvarizam ve Semerkend'i zabti (higri 93–94 — miladi 712) // Ankara Universitesi Dil ve Tarih — Goprafiya dergesi.— Cilt VI.— № 4.— S. 407.

¹² Abu Muhammad Ahmad ibn A'tham al-Kufi. Kitab al-Futuh / Ed. by Sayyid 'Abdul Wahab Bukhari (First Edition). I – VIII volumes. Hyderabad: Osmaniya University, 1388 1390 – 1390/1968 – 1970. VII. — P. 244-246.

¹³ Смирнова, О.И. Каталог монет с городища Пенджикент.— М.: Наука, 1963.— с. 16.

¹⁴ Смирнова, О.И. Каталог монет с городища Пенджикент.— М.: Наука, 1963.— с. 129

¹⁵ История ат-Табари / Пер. с араб. В.И. Беляева с доп. О.Г. Большакова, А.Б. Халидова.— Ташкент: Фан, 1987.— с. 189.

¹⁶ Насафий. Кандия Малая. Перевод В.Л. Вяткина / Справочная книга Самаркандской области.— Самарканд, 1906.— с. 250.

yuz berdi. Buni Abdurahmon ibn Subhning “Samarqand hukmdori So‘g‘d podshosiga” so‘zlari bilan boshlangan maktubi tasdiqlaydi. Maktub mazmunidan kelib chiqadiki, arablar So‘g‘ddagi Devashtich qudratini tan olganlar¹⁷. Manbalarda bu nom ostida Devashtich 721-yilda taxtga o‘tirib, jami to‘rt oy hukmronlik qilgani aks ettirilgan¹⁸. A.Ataxo‘jaev Devashtichning 712-714-yillarda “Sug‘d podshosi, Samarqand hukmdori” unvoni ostida hukmronlik qilganligini ko‘rsatadi. U Devashtich o‘z faoliyatini ancha oldinroq boshlagan, Samarqand taxtiga da‘vogarlik qilgan, deb taxmin qiladi¹⁹. Bularning barchasi Devashtichning 712-yildan keyin vafotigacha (722) Samarqand taxti uchun kurashganligidan dalolat beradi. Mug‘ tog‘i arxividan olingan xatlarni tahlil qilish natijasida Devashtichning arab bosqinchilariga qarshi kurashdagi harakatlarining mohiyati ochib berildi. Bu hujjatlar Panj Sug‘dning arablarga qarshi kurashiga boshchilik qilganligi, buning uchun qo‘shni viloyatlar bilan diplomatik aloqalar o‘rnatganligidan dalolat beradi. Mug‘ tog‘idan olingan Sug‘d hujjatlari asosida Panjdagi boshqaruv tizimiga asoslangan Sug‘d boshqaruv tizimining xususiyatlarini ochib berish mumkin. Devashtich hokimiyatga kelishi bilan bu boshqaruv tizimi yanada mustahkamlandi. Istilo arafasida So‘g‘dda markaziy hokimiyat zaiflashdi, bu mahalliy hokimiyatga ham ta’sir qildi. Mug‘ tog‘idan olingan bunday Sug‘d hujjatlarini chuqur o‘rganish, masalan, A-14 - Sug‘d elchisi Fatufarnning Chochdan yuborgan maktubi²⁰, V-17, V-18 – Devashtichdan kelgan xatlar Xaxsor hukmdori Afshun²¹, So‘g‘d konfederatsiyasining Panj egaligi boshqaruv huquqlarini saqlab qolgan va arablarning kirib kelishiga qarshilik ko‘rsatgan deb hisoblashimizga imkon beradi.

References:

Используемая литература: Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Muhammad Ahmad ibn A‘tham al-Kufi. Kitab al-Futuh / Ed. by Sayyid ‘Abdul Wahab Bukhari (First Edition). I – VIII volumes. Hyder- abad: Osmaniya University, 1388 1390 – 1390/1968 – 1970. VII. – – P. 244-246.
2. Grenet, F., Vaissi?re de la?. The Last days of Panjikent // Silk Roud Art and Archeology.— Kamakura,— VIII, 2002.— P. 157.
3. Kurat, A.N. Kuteybe bin Muslim’in Hvarizam ve Semerkend’i zabti (higri 93–94 — miladi 712) // Ankara Universitesi Dil ve Tarih — Goprafiya dergesi.— Cilt VI.— № 4.— S. 407.
4. Альбаум, Л.И. Живопись Афрасиаба.— Ташкент: Фан, 1975.— с. 109
5. Беленицкий, А.М. Монументальное искусство Пенджикента. Живопись скульптур.— М.: Искусство, 1973.— 65 с.
6. Бобоёров, Ф. Турк хоқонлигининг Мовароуннахрдаги бошқарув тизими ҳақида // O‘zbekiston tarixi. 2004.— № 4.— Б. 71–72.

¹⁷ Согдийские документы с горы Муг. Вып. II / Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица.— М.: ИВЛ, 1962.— с. 111.

¹⁸ Grenet, F., Vaissi?re de la?. The Last days of Panjikent // Silk Roud Art and Archeology.— Kamakura,— VIII, 2002.— P. 157.

¹⁹ Отахўжаев, А. Суғд маҳаллий-маъмурий бошқаруви тизимида туркийлар // O‘zbekiston tarixi.— Тошкент, 2004.— № 1.— Б. 41.

²⁰ Лившиц, В.А. Согдийский посол в Чаче. Документ А-14 с горы Муг // СЭ.— М., 1960.— № 2.— с. 34–51

²¹ Согдийские документы с горы Муг. Вып. II / Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица.— М.: ИВЛ, 1962.— с. 221.

7. Гойилов Б. С. Из истории арабских завоеваний в Согде: к биографии Деваштича, сына Йодахшитака // Вопросы исторической науки: материалы III Междунар. науч. конф. 2015. – С. 51-54.
8. История ат-Табари / Пер. с араб. В.И. Беляева с допол. О.Г. Большакова, А.Б. Халидова.— Ташкент: Фан, 1987.— с. 189.
9. Лившиц, В.А. Согдийский посол в Чаче. Документ А-14 с горы Муг // СЭ.— М., 1960.— № 2.— с. 34–51
10. Маликов, А.М. Этнокультурные процессы в Согде в эпоху раннего средневековья: тюрко-согдийские взаимовлияния // История материальной культуры Узбекистана (Далее — ИМКУ).— Ташкент: Фан, 2008.— № 36.— С. 128.
11. Мешкерес, В.А. Коропластика Согда.— Душанбе: Дониш, 1977.— 125 с.
12. Насафий. Кандия Малая. Перевод В.Л. Вяткина / Справочная книга Самаркандской области.— Самарканд, 1906.— с. 250.
13. Отахўжаев, А. Илк ўрта асрларда Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари.— Тошкент: ART-FLEX, 2010.— Б. 117.
14. Отахўжаев, А. Суғд маҳаллий-маъмурий бошқаруви тизимида туркийлар // O'zbekiston tarixi.— Тошкент, 2004.— № 1.— Б. 41.
15. Смирнова, О.И. Каталог монет с городища Пенджикент.— М.: Наука, 1963.— с. 129
16. Смирнова, О.И. Материалы по сводному каталогу согдийских монет // Эпиграфика Востока (Далее — ЭВ).— М., 1952.— № 6.— с. 9–10.
17. Согдийские документы с горы Муг. Вып. II / Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица.— М.: ИВЛ, 1962.— с. 221.
18. Якубов, Ю. Паргар в VII–VIII веках нашей эры.— Душанбе: Дониш, 1979.— 216 с